

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021

LXIII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Tringli István
A kikiáltott közgyűlés

Martí Tibor
Aragóniai Beatrix hozománya

Mihalik Béla Vilmos
A Szentszék magyarországi egyházpolitikája a 17. század végén

Nagy Ágoston
Kisfaludy Sándor 1831-es beszéde a lengyelek ügyében

Fazekas Csaba
Az 1848-as püspöki kar politikai arculata

Csunderlik Péter
Hanák Péter és a nyugati történettudomány

Erős Vilmos
Az elkötelezett történész

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*

<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2021-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIII. évfolyam, 2021. 4. szám

TANULMÁNYOK

Tringli István A kikiáltott közgyűlés	575
Martí Tibor Aragóniai Beatrix hozománya. Újabb források Mátyás nápolyi kapcsolatainak történetéhez (1474–1476)	605
Mihalik Béla Vilmos A Szentszék magyarországi egyházpolitikája a 17. század végén	631
Nagy Ágoston „Ezen nemes, boldogtalan Nemzetnek sorsa és helyeztetése borzasztó!” Kisfaludy Sándor 1831-es beszéde a lengyelek ügyében	671
Fazekas Csaba Szempontok az 1848-as püspöki kar politikai arculatának meghatározásához	695
Csunderlik Péter A „magyar Schorske”? Hanák Péter és a nyugati történettudomány	711
MÉRLEG	
Erős Vilmos Idolum és realitás. Az elkötelezett történész	727

A „MAGYAR SCHORSKE”? Hanák Péter és a nyugati történettudomány¹

CSUNDERLIK PÉTER

THE “HUNGARIAN SCHORSKE”?

Péter Hanák and the Western Historical Scholarship

As head of the Department of Early Modern History at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, the historian Péter Hanák, born a hundred years ago (1921–1997), played a leading role in the reconstruction of the western connections of Hungarian historiography that had been broken in 1948–1949. For, after his temporary exile and removal from the university, the years of “quiet labour”, after 1956, not only the rehabilitation of Hanák, future founder of the History Department of the CEU, in the Hungarian historical scholarship, but also his international career was connected to the assessment of the 1867 Austro-Hungarian Compromise. Just as Hungary could become an actor in great power politics as member of the Austro-Hungarian Monarchy, the results of Hungarian historiography, and thus the debate about the Compromise, could vindicate international attention as part of the Habsburg studies. This coincided with the popularity of the history of the Austro-Hungarian Monarchy after World War II, as the Western intelligentsia had been overcome by a kind of a-nationalistic zeitgeist. Within western historiography, the greatest influence on Hanák was that of Carl E. Schorske. Although the American historian came to fame with his Pulitzer-Prize-winning paradigmatic book called *Fin-de-Siècle Vienna*, which was published in 1980, Hanák had been professionally in touch with the spiritus rector of the “Vienna vogue” since the late 1960, whose oeuvre was an inspiration to Hanák’s cultural historical writings published in 1988 in his memorable volume of *A Kert és a Műhely*. The present study examines the Western relations of Hanák, primarily on the basis of his correspondence and oral history interviews.

Keywords: Péter Hanák, Carl E. Schorske, historiography, transfer history, cultural history, Austro-Hungarian Monarchy, 1867 compromise

Csunderlik Péter, tudományos munkatárs, Politikátörténeti Intézet, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. A tanulmány a Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években című, NKFI-125374 számú, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal által az NKFI Alapból támogatott kutatási program keretében készült, illetve a Central European University és a Nemzetközi Visegrádi Alap [International Visegrad Fund] ösztöndíja támogatta még a Hanák-kutatást.

¹ A tanulmány elkészítéséhez, a magyar történetírás Kádár-kori nemzetközi kapcsolatainak, illetve Hanák Péter pályafutásának tárgyában 2019 és 2021 folyamán interjút készítettem Csepeli Györggyel, George Deákkal, Deák Istvánnal, Dománszky Gabriellával, Fábri Annával, Ferber Katalinnal, Földes Györggyel, Frank Tiborral, Gál Évával, Gellériné Lázár Mártával, Gerő Andrással, Gyáni Gáborral, Gyurgyák Jánossal, Hajdu Tiborral, Halmos Károllyal, Hanák Andrással, Hanák Gáborral, Hatos Pállal, Hunyady Györggyel, Jeszenszky Gézával, Karády Viktorral, Kende Tamással, Klaniczay Gáborral, Jürgen Kockával, Kontler Lászlóval, Kornai Jánossal,

Ha egy történész „egyszer meg akarja fejteni, hogy mi történt velünk itt, a Kárpát-medencében, az 1940 és 1990 közötti fél évszázadban (s nem volt történelmünknek ehhez hasonló sűrű korszaka), akkor elsőként Hanákot kell megfejtenie” – Varga László, Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója emlékezett így Hanák Péterre (1921–1997), a *Magyar Nemzetben* megjelent nekrológiájában.² A neves történész halálakor ugyanis nemcsak szakfolyóiratok közöltek megemlékezést, hanem az országos heti- és a napilapok is. A Central European University ([Közép-európai Egyetem] = CEU) Történelmi Tanszékének megszervezője országosan ismert értelmiségi volt, aki nemcsak a nemzetközi horizontjakkal tüntető szaktudományos munkáiban, de népszerű rádióbeszélgetés-sorozatban (*A Dunánál*, 1971-től tíz éven át) és televíziós történelmi ismeretterjesztő műsorokban (*Boldog békeidők*, 1973; *A bomlás virágai*, 1997) foglalkozott a dunai térség múltjával.³ Egyik hőiséhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan – akiről 1985-ben könyvet is írt⁴ –, egy igazi, „dunai patrióta” volt, aki Közép-Európa történetének kérdéseire akart választ adni, hogy megértse a saját sorsát.

„Hanák Péterről kortörténeti tanulmányt kell írni” – írta Glatz Ferenc,⁵ hiszen tipikusnak mondható, 20. századi közép-európai értelmiségi életút Hanáké. Ő is az 1945 után „utat vesztett nemzedékhez” tartozott, ahogy Litván György írta a „Bak János-esszéjében” magáról és zsidó származású kortársairól (Kende Péter, Kornai János és az idősebbek közül Vásárhelyi Miklós), akik a holocaustot túlélve a második világháború után a „múltat végképp eltörölni” akaró kommunistákhoz csatlakoztak.⁶ Majd egy aktív pártmunkával teli fél évtized után, illúzióikból kiábrándulva, 1953-tól a sztálinista rendszer kritikusiak lettek.

A nagy angol historikus, Eric Hobsbawm azt a címet adta önéletrajzában, hogy „érdekes idők”, utalva az ősi kínai átokra („Élj érdekes időkben!”). Hanák Péter élete talán még annál a Hobsbawménál is „érdekesebb” volt, akivel az 1990-es évek elején vitába is bonyolódott a „Közép-Európa” mint valóban létező régió kérdéséről. A 20. század egyik legnagyobb hatású történésze vitapartnernek tekintette Hanákot, és memoárjában is megemlékezett a „briliánsnak” nevezett magyar kollégájáról.⁷ De Carl E. Schorske, a *Fin-de-Siècle Vienna* [Bécsi századvég] című 1980-as, paradigmaticus kultúrtörténeti

Kövér Györggyel, Losonczy Ágnessel, Mátay Mónikával, Miskolczy Ambrussal, Németh Györggyel, Peter Pastorral, Pintér Istvánnal, Pók Attilával, Ress Imrével, Rév Istvánnal, Somogyi Évával, Szász Zoltánnal, Szélnyi Ivánnal, Szívós Erikával és Varga Lajossal. Mellettük sokaknak tartozom köszönettel, hogy levélben nyújtottak segítséget, akik közül most Hanák Péter amerikai és osztrák kollégáit és tanítványait emelem ki, mert írásos visszaemlékezéseik különösen hasznosnak bizonyultak a transzfertörténeti vizsgálatban (Eva S. Balogh, Thomas Bender, Waltraud Heindl, Jim Niessen, Mary Gluck, Roman Sandgruber).

² Varga László: Hanák Péter emlékére. *Népszabadság* 1997. október 14. 7.

³ Hanák műveinek bibliográfiája (élete utolsó éveinek termését leszámítva) megtalálható a 70. születésnapjára kiadott emlékkönyvben. *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Somogyi Éva. Bp., 1997.

⁴ Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., 1997.

⁵ Glatz Ferenc: Amíg a szellem él... Hanák Péter, 1921–1997. *História* 20 (1998) 7. sz. 9.

⁶ Litván György: A közös útkeresés (úttévesztés?) éve (1945–1948) – Bak János. In: Litván György: *Sorstársak és kortársak*. Vál., szerk. Gál Éva – Kende Péter. Bp., 2008. 199–205.

⁷ Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút*. Bp., 2008. 171. Hobsbawm még Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt és – érdekes módon – Szamuely Tibort emeli ki a magyar történészek közül, mert utóbbinak már csak az angliai tevékenységét ismerte, noha Magyarországon kifejezetten sötét az emlékezete, hiszen többek között ő volt az, aki levezényelte az 1956-os forradalom utáni „vérengzést” az Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE) Bölcsészettudományi Karán, így Hanák Péter egyetemi eltávolításában is

kötet⁸ szerzője, a kultúrtörténet-írás legendája is magával egyenrangú félnek tartotta Hanákat, aki bravúrosan tudott szörfölni azon a nemzetközi kutatási hullámon, amelyet a szecesszió korának Bécsét a kultúrtörténeti térképre felhelyező Schorske indított el.

Munkaszolgálat, munkásmozgalom, munkába menekülés

A kaposvári születésű Hanák hiába érettségizett jelesre, az 1939-es második zsidótörvény miatt nem mehetett egyetemre. Az apró fiatalember vasesztergályosként dolgozott, a második világháború idején pedig munkaszolgálatosként a keleti frontra hurcolták.⁹ Onnan szökött meg 1944 végén, és amikor hazatért, azzal kellett szembesülnie, hogy egész családját és rokonságát deportálták, meggyilkolták.¹⁰ Magára maradt, de a Magyar Kommunista Pártban új családra lelt. Nem hagyta el az országot, mert ahogy a szintén kaposvári Kopátsy Sándornak elmondta: „Hogyan hagyhatná el az országot, amely neki az anyanyelvét, Adyt, József Attilát, Bartókot adta?”¹¹

Talán emiatt tért vissza 1948-ban a kíméletlen pártharcokkal teli Magyarországra Olaszországból, ahol egy felhőtlen évet töltött Kardos Tibor irodalomtörténész segítségével a római Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, az 1848–1849-es szabadságharc, a Habsburg Birodalom és a nemzetiségi mozgalmak kutatójaként.¹² Már a rendszerváltás időszakában nyilatkozva az ókeresztények messianisztikus lelkesedéséhez hasonlította azt a hevet,¹³ amellyel a második világháború után belevetette magát a „népi demokrácia” építésébe Magyarországon: „Ott valami új készül, amelyet magamnak választottam.”¹⁴

Hanák Péter a sztálinista Andics Erzsébet jobbkezeként (bár érdekes módon Hanák sose tanult meg jól oroszul) fontos szerepet játszott a magyar történettudomány „államosításában”.¹⁵ Önmagát kizsákmányolva, feszített tempóban pártos tankönyveket írt, és segédkezett abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét

szerepe volt. Szamuely disszidálásáról és haláláról lásd Vass Henrik: *Egy életút a XX. században. (Találkozásom a történelemmel.)* Bp., 2003. 184–185.

- ⁸ Carl E. Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna*. New York, 1980. Schorske életét és historiográfiai jelentőségét összefoglalja Richard J. Evans: Carl E Schorske obituary. *The Guardian* 2015. szeptember 30. (<https://www.theguardian.com/books/2015/sep/30/carl-e-schorske>. Legutóbbi megtekintés: 2021. november 5.)
- ⁹ Kaposvári éveiről és a második világháború időszakáról mesél Hanák Péter: Töredék fiaimnak. In: *úó: Ragaszkodás az utópiához*. Bp., [1993.] 10–19.
- ¹⁰ Hanák a szökését részletesen elmeséli: Hanák meneküléstörténete 1944-ben – „Escape” – Csepeli György, Örkény Antal és Surányi András interjúi túlélőkkel (1997). Records of the Soros Foundation-Hungary. HU OSA 13-3-1.
- ¹¹ Kopátsy Sándor: Emlékezés Hanák Péterre. *Magyar Hírlap* 1997. november 4. 7.
- ¹² Hanák Péter a pécsi egyetemről ismerte Kardost, ahol 1945 tavaszán egy szemesztert töltött, mielőtt Budapestre került volna, az akkor még Pázmány Péter Tudományegyetemre. Hanák Péter és Kardos Tibor levelezése – az olaszországi levéltári kutatás és anyaggyűjtés beszámolóival – olvasható: Hanák Péter levelei Kardos Tibornak. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK) Ms. 2483/40–49.
- ¹³ Hanák Péter a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetéről. Fekete Doboz-interjú (1988. augusztus 8.). Fekete Doboz Alapítvány Video Archive. HU USA 305-0-3.
- ¹⁴ Hanák: Töredék fiaimnak, 35.
- ¹⁵ Romsics Ignác: *Clio búvőletemben. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. 356–377.

(= TTI) megtisztítsák az úgymond „reakciós” történészekől, Benda Kálmántól és Kosáry Domokostól. Egyetemi oktatóként írott jelentéseiben pedig hallgatói politikai megbízhatóságát értékelte.¹⁶

Annyira lelkes kommunista volt, hogy 1951 júniusában sztahanovista munkaversenyre hívta ki főnökét, Pach Zsigmond Pált, a TTI igazgatóhelyettesét. Hanák azt vállalta, hogy az év végéig megír egy fejezetet a készülő „marxista” egyetemi tankönyvhöz, és további öt fejezethez anyagot gyűjt.¹⁷ Utóbb 96%-ra értékelte a feladatteljesítését.¹⁸ Szervezője volt a Magyar Történelmi Társulat és a TTI Rákosi 60. születésnapjára rendezett közös ünnepségének, és szerzője volt a *Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány* című, 1952-es tisztelegő tanulmánynak (amely Molnár Erik, a TTI igazgatójának neve alatt jelent meg).¹⁹ Vörös nyakkendő-t kötött, és a fellelt dokumentumok szerint ő jegyezte a legtöbb békekölcsönt a TTI-ben: 4000 forintot (kétszer annyit, mint a harmadik legtöbbet fizető), amikor az osztályvezető fizetése 1990 forintot tett ki (a havi átlagkereset 700 forint volt akkoriban).²⁰

Hanák a Rákosi-rendszerbeli sötét szerepével a *Ragaszkodás az utópiához* című, 1993-as kötetében megjelent visszaemlékezésében igyekezett elszámolni a nyilvánosság előtt. (Az 1945 és 1956 közötti mozgalmi életéről szóló hosszú interjút, amelyet Tóth Pál Péter szociológus készített vele 1983-ban, sosem publikálták.²¹) Igaz, a nyilvános számadás nem sikerült neki 100%-osan, mert, ahogy Deák István, a Columbia Egyetem professzora megjegyezte: „nem ismerte fel, hogy nemcsak idealizmus és a fasiszta reakciótól való félelem vezette őket, hanem a kiváltságok ígérete és a hatalomvágy is”.²² Hanák 1949-ben lakást kapott a II. kerületi Garas utcában (ahová feleségével, Hanák Katalinnal költözött), 1956-ban

¹⁶ Lásd az ELTE Újkori Magyar Történelmi Tanszék oktatóinak értékeléseit, az 1949–1953 között végzett aspiráns-jelöltek jellemzéseit, köztük a szemináriumvezető Hanák Péter véleményével (Hanák először 1950-ig tanított az egyetemen, majd 1953-ban visszakerült félállású docensként az 1956 utáni eltávolításáig): ELTE Egyetemi Levéltár 103. Történelmi Intézet. Iktatott iratok. 1953–1957. évek. Hanák Péter szemináriumi óráiról egyébként szuperlatívuszokban beszélt egykori hallgatója, Pintér István történész. Lásd a szerző interjúja Pintér Istvánnal. 2020. november 9. Almási Miklós pedig „isteninek” nevezte Hanák előadásait. Almási Miklós: *Pisztoly a könyvtárban. Életinterjú.* [Beszélgetőtárs: Nádra Valéria.] Bp., 2019. 63.

¹⁷ Hanák Péter 1951. június 9-i kihívása Pach Zsigmond Pálnak munkaversenyre. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történelmi osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 2. doboz. 1. Vegyes iratok (1953).

¹⁸ Jegyzőkönyv az Egyetemes Osztály 1952. február 26-án tartott osztályértekezletéről. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történelmi osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 2. doboz. 2. Vegyes iratok (1953–1955).

¹⁹ A Rákosi-emlékkönyv keletkezéstörténetéről lásd Hanák: *Töredék fiaimnak*, 41.

²⁰ Történettudományi Intézet Egyetemes csoport békekölcsön-jegyzése. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történelmi osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 2. doboz. 2. Vegyes iratok (1953–1955). Hanák fizetéséhez lásd Feljegyzés az Igazgatótanács számára a Történettudományi Intézet besorolási és költségvetési sérelmeivel kapcsolatban. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történelmi osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 1. Vegyes iratok (1953).

²¹ Interjú Hanák Péterrel. Készítette Tóth Pál Péter 1983. március 11-én. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka.

²² Deák István nekrológja. Deák István: Hanák Péterről. *Budapesti Negyed* 22 (1998) 4. sz. 6–12.

pedig azon kevesek között listázták az egyetemen, akik jogosultak a pártprivilegiumnak számító kezelésre a Kútvölgyi Kórházban.²³

A mentségére legyen mondvá, hogy bármennyire is töredékes a számvetése, unikális a magyar historiográfiában. És az önbírálatot nem a rendszerváltás után kezdte. 1953-tól egyike lett a változást akaró történészeknek, és részt vett az 1956-os forradalomban. Az Akadémia utcai pártközpontba tartó egyetemi küldöttség tagjaként október 25-én lábbon lőtték abban a lövöldözésben, amelyben az Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE) Történettudományi Karának dékánja, I. Tóth Zoltán életét is veszítette.²⁴

1956-os szerepe miatt eltávolították az ELTE-ről, ami óriási csapás volt számára, mert legjobban tanítani szeretett – egy anekdota szerint egy kórteremben is képes volt előadást tartani a többi betegnek, mondjuk egyik kedvencéről, Adyról.²⁵ Csak 1981-ben térhetett vissza az egyetemre, az újonnan alapított Művelődéstörténeti Tanszékre.²⁶ Bár több mint két évtizedre eltiltották az egyetemi oktatástól, hogy „ne rontsa meg” kritikus szellemével a magyar hallgatókat, 1971-ben a Columbia, illetve a Yale, 1976-ban pedig a Rutgers University vendégprofesszoraként taníthatott az Egyesült Államokban. Közel ötvenéves volt már, amikor egy éven át angolleckéket vett, hogy felkészüljön az amerikai oktatásra.²⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia kései híve

Hanák 1956 utáni évei arról szóltak, hogy az identitás- és szakmai válságból újjáépítette magát. Egyik kedvenc könyvéből, Thomas Mann *József és testvérei* című regényéből azt a tanulságot vonta le, hogy csak az juthat magasra, aki megjárta a kút fenekét.²⁸ Pár év belső száműzetés után az 1960-as kiegyezésvitával tért vissza a „frontvonalba”, pozitívan értékelte újra az 1867-es kiegyezést, „reális kompromisszumnak” tekintve azt.²⁹ Ezzel Hanák jelentősen hozzájárult a Rákosi-rendszer „függetlenségi harcos” történeteszemléletének

²³ I és II. számú kimutatás a Kútvölgyi úti kórház és rendelő igénybevételére jogosult oktatókról és családtagjaikról. ELTE Egyetemi Levéltár. 10. Történettudományi Kar. b/A. Dékáni Hivatal iratai. 1955.

²⁴ Hanák Péter 1956-os naplója Varga László hagyatékában található a sebesüléséről tájékoztató kórházi jelentéssel. László Varga Collection. Research Documentation on the 1956 Hungarian Revolution. Miscellaneous Documents on the 1956 Hungarian Revolution. 1. doboz. HU USA 408-2-5.

²⁵ A szerző interjúja Somogyi Évával. 2020. július 21.

²⁶ A tanszék történetéről lásd Kósa László előadása a Művelődéstörténeti Tanszék alapításának harmincadik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen a Bölcsészettudományi Kar tanácstermében 2011. november 25-én [kézirat], valamint a szerző interjúja Kósa Lászlóval. 2020. július 30.

²⁷ Tanára a történelem–angol szakot frissen végzett Frank Tibor volt, akit H. Balázs Éva ajánlott Hanáknak. Lásd a szerző interjúja Frank Tiborral. 2021. február 2.

²⁸ Hanák Péter Thomas Mann művei iránti rajongásáról lásd a szerző interjúja Hanák Andrással. 2020. augusztus 7., illetve a szerző interjúja Hanák Gáborral. 2021. január 9.

²⁹ A kiegyezésvita anyagát lásd A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. I. Századok 96 (1962) 206–239. A historiográfiai helyéhez lásd Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. In: uő: *Magyarország a Monarchiában*. Bp., 1975. 157–221. Hanák álláspontját kritikusan analizálja Dénes Iván Zoltán: *A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához*. Gondolatok Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán. *Valóság* 19 (1976) 8. sz. 99–104. A vita értékeléséhez újabban lásd Csorba László és Gergely András tanulmányait a *Szabad György-emlékkötetben*. *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Szerk. Gerő András. Bp., 2016.

bukásához, amely 1956 után kényelmetlenné vált a rendszernek, míg a „bölc” Deák Ferencet a „kiegyező” Kádár János előképeként használhatta a szimbolikus politika.³⁰

Értelmezésében a kiegyezésvita nemcsak tudományos, hanem politikai vita is volt, és mivel a kompromisszumot felértékelő hanáki álláspont szolgálta a Kádár-rendszer legitimitációját (Hanák szándékától függetlenül), vitapartnerre, a kossuthiánus Szabad György nem győzhetett. A két történészlegenda viszonya így el is mérgesedett, noha 1953 és 1956 között még közös kurzust is tartottak az egyetemen A magyar nép története, 1849–1917 címmel, és Hanák lelkesen támogatta a fiatalabb Szabad előléptetését az ELTE egyik kari tanácsi ülésén, 1956 elején.³¹

Hanák az 1970-es években hozzáfűzte egy kiegyezés-monográfiához, de a torzóban maradt mű csak posztumusz jelent meg, Somogyi Éva gondozásában (Hanár Péter: *1867 – európai térben és időben*. Bp., 2001. [História Könyvtár. Monográfiák]). Igazi műfaja ugyanis is a tanulmány volt, nem a monográfia. Pályatársai visszaemlékezései szerint azért, mert türelmetlen volt, és túl sok minden izgatta ahhoz, hogy sokáig elmélyedjen egy témában. Heller Ágnes azt írta, Hanák volt a legkíváncsibb ember, akit ismert³² (bár a jóbarát és bridzspartner, Kornai János szerint Hanák sokszor csak azért volt kíváncsi mások véleményére, hogy elmondhassa a sajátját³³). A túlzott kíváncsisága és a nyughatatlansága okozta, hogy gyakran túlvállalta magát: az 1960-as évek végén egyszerre volt szerződése egy Tisza István-életrajzra, egy első világháború-történetre és egy, az 1905–1906-os politikai válságról szóló monográfiára,³⁴ de végül egyik könyvet sem írta meg.

Monográfiák helyett Hanák – Gerő András szavaival – „kis mives darabokat” alkotott.³⁵ És valóban inkább volt művész, és nem iparos, aki történészként törekedett a szépirodalmi nívóra, nagy kedvvel halmozta a jelzőket és a metaforákat. Jobban élvezte az esszéisztikus

³⁰ Ahogy Szabad György kontextualizálta a vitát: „ott állt a deáki bölcsességet hangsúlyozó kádárista politika. Deákot józan gondolkodásúnak tartották, mert a tényleges hatalommal kötött kompromisszumot. Hasonlóan, mint 1849 után az ország, e rezsim is kiegyezést köt (de most Kádár bölcsessége és a Szovjetunió magatartása révén ez még hamarabb megtehető), és nem megy el a külpolitikai realitásokat figyelmen kívül hagyó délibabok, álmok irányába...” Szabad György: *Aradtól az országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel, 1991–1992*. Bp., 2017. 89. Gerő András megállapítása: „a kései Kádárkorban megkezdődött Deák Ferencnek egyfajta hivatalos rehabilitációja: hogy ő nem más, mint a jó és bölc Kádár János, így aztán azzal, hogy Kádár János ma már sokkal kritikusabb megítélést kap, Deák személyisége is problematikusabbá vált”. (Szunyogh Szabolcs: *Őn hogyan tanítaná a kiegyezést? Kerekasztal-beszélgetés. Köznevelés* 52 [1996] 30. sz. 16.)

³¹ „Nem kívánom a szót szaporítani, az időt húzni. Csak azt szeretném hozzáfűzni, hogy Szabad elvtárs egész történész frontunk fiatal nemzedékének legtehetségesebb tagja, tudományos szempontból a legigényesebb tagja, oktatói szempontból tanszékünk egyik legjobb tagja, akinek rendkívül nagy érdemei vannak a történettudomány megszeretésével, a tudomány művelése elmélyítésével kapcsolatban a hallgatóság sorában és éppen ezért a hallgatók igen nagy szeretetének és megbecsülésének örvend.” Hanák Péter hozzászólása. *Jegyzőkönyv az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karának 1956. július 14-én tartott kari tanácsüléséről*. ELTE Egyetemi Levéltár. 10. Történettudományi Kar. A. Kari tanácsülések jegyzőkönyvei és mellékletei. *Jegyzőkönyvek, 1954–1956*.

³² Heller Ágnes: Hanák Péter emlékezetére. *Múlt és Jövő* 9 (1997) 506.

³³ A szerző interjúja Kornai Jánossal. 2020. augusztus 13.

³⁴ Lásd Hanák Péter feljegyzését a kiadókkal kötött szerződéseiről. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 2. doboz. 8. Osztályügylek (1968).

³⁵ A szerző interjúja Gerő Andrásal. 2020. július 1.

fejtegetéseket, mint a levéltári iratcsomók bogarászását. Amikor történészként építkezett, jobban izgatta a ház díszes homlokzata, mint az épület megalapozása. Emiatt egyes szellemes, okos, de támadható téziseit – mint a dualizmus kor „kettős társadalmáról” szólót – ma már erős fenntartásokkal kezeli a történettudomány.³⁶ Hanák a dualizmus korával kapcsolatos kutatási eredményeit a *Magyarország a Monarchiában* című, 1975-ös kötetében és a *Magyarország története* című „tízkötetes” sorozat hetedik kötetében (1890–1918) foglalta össze. Az utóbbiba írt fejezetei akadémiai doktori címet értek.

Hanák Péter nemzetközi karrierje szintén a kiegyezés értékeléséhez kapcsolódott. Kiemelt szerepet játszott a magyar történetírás 1948–1949-ben megszakadt nyugati kapcsolatainak újjáépítésében. Miképp Magyarország is az Osztrák–Magyar Monarchia részeként lehetett szereplője a nagyhatalmi politikának, úgy a magyar történetírás eredményei, a magyarországi kiegyezésvita is a Habsburg-tanulmányok részeként számíthatnak nemzetközi figyelemre. Mindez egybevágott azzal, hogy a második világháború után divat lett az Osztrák–Magyar Monarchia történetével foglalkozni.

A Habsburg Birodalom mint szupranacionális államalakulat kutatásának kedvezett, hogy a második világháború után egy „anacionalista” korszellem kerítette hatalmába a nyugati értelmiséget. E korszellem *spiritus rectora*a prágai születésű Hans Kohn volt, aki az első világháborúban hadifogságba esve már orosz hadifogolytáborokban előadást tartott a nacionalizmusról (Markovits Rodion: *Szibériai garnizon* című, 1929-es kollektív riportregényében is feltűnik az alakja), de csak 1944-ben jelent meg a *The Idea of Nationalism* című főműve, immár az USA-ban, igen nagy hatást gyakorolva. Ennek köszönhető, hogy az amerikai Rockefeller Foundation támogatta a Habsburg-tanulmányokat,³⁷ és elősegítette annak a legendás *Die Habsburger monarchie* című kötetsorozatnak az elkészülését, amelynek küldetését az osztrák Hugo Hantsch úgy fogalmazta meg, hogy a monumentális széria feladata helyreállítani a Habsburg Birodalom presztízsét a közép-európai nacionalista történetírások negatív értékeléseivel szemben.³⁸ E „rehabilitációs” törekvés talán legjelesebb magyarországi képviselője volt 1956 után Hanák Péter, aki a következőképp írt a „Habsburg-reneszánshról” a *Feljegyzés a Habsburg-monarchia szerepének jelenkori koncepciójáról* című, kéziratban maradt, 1960-as évekbeli írásában:

„A Habsburg-monarchia történeti szerepét idealizáló irányzat már a két világháború között fellépett, elsősorban az osztrák történetírásban, de akkor elég egyértelműen a legitimista-restaurációs törekvésekhez kapcsolódott. A hitleri német birodalom expanziója, a második világháború és a háború utáni újrendezés azonban új aspektusba helyezte a közép-kelet-európai népek történetét, az egykori Monarchia szerepét. A Monarchia-barát polgári történészek a háború után kivirult »európai nemzetekfeletti (szupranacionális) integráció« gondolatköréhez kapcsolódtak, abból merítettek és ahhoz szolgáltattak érveket. Az európai »nemzetekfeletti (szupranacionális) integráció« koncepciója abból indult ki, hogy a nemzeti államok a gazdasági fejlődés

³⁶ Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: uő: *Történészdiskurzusok*. Bp., 2002. 78–97.

³⁷ Murber Ibolya: A Habsburg Monarchia és az első világháború. *Klíó* 26 (2017) 4. sz. 61.

³⁸ A szerző interjúja Somogyi Évával. 2020. július 21. Továbbá a szerző interjúja Szász Zoltánnal. 2020. október 30.

akadályai, és mint a nacionalizmus megtestesítői, politikai és morális szempontból is haladásellenesek. A tartós béke feltétele, Theodor Schieder szerint, a nacionalizmus kiküszöbölése, az antinacionális, nemzetek feletti államrendszer kialakítása. A nemzetállami nacionalizmust, amelyet a náciizmus ad absurdum vett, a nemzetek feletti államrendszernek kell felváltania, írja Hans Rothfels is, mert a fejlődés értelmetlenné, sőt az emberiségre nézve egyenesen károsra tette a nemzetiség szerinti államalakulás fennmaradását. Érthető, hogy ebben a koncepcióban a nagy közepkelet-európai »nemzetekfeletti« birodalom, a Habsburg-monarchia szerepe is új értelmezést nyert, és kutatásának Nyugaton az 1950-es évektől valóságos reneszánszra bontakozott ki.³⁹

Hanák (illetve Berend T. Iván és Ránki György) munkásságának amerikai recepcióját ebben az „antinacionalista” értelmezési keretben – amelyet Hanák a feljegyzésében lefordított az államszocialista Magyarország marxizáló nyelvére – szükséges elhelyezni.

Nemzetközi terepeken

Hogyan tudott egy, a Vasfüggöny mögött élő és működő történész belépni a nyugati történettudomány mezejére? Hanák Péter levelezése és különböző visszaemlékezések alapján a következő lépcsőfokokat tudom megkülönböztetni történetírásának nyugati integrációjában: a magyar történettudomány a nyugati, de kizárólag „haladó”, „antinacionalista” történészek felé (mint amilyen a francia Jacques Droz volt) az 1964 májusában Budapesten megrendezett nemzetközi Monarchia-konferenciával nyitott, amely lehetőséget biztosított szakmai kapcsolatok létesítésére.⁴⁰ A következő lépcsőfokot azt jelentette, hogy Hanák Péter ismeretséget kötött Richard Plaschkával, az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut (= ÖOSI) igazgatójával. Többek között Hanáknak is köszönhetően hivatalos együttműködés kezdődött az ÖOSI és a TTI között. Az együttműködés keretében magyar történészek – köztük Hanák – bécsi ösztöndíjakat nyerhettek levéltári kutatások folytatására. Bilaterális együttműködés keretében szerkesztették és adták ki Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1848–1918 című sorozatot, amelynek szerkesztőbizottsági tagjai közé Hanák is bekerült, míg az egyes köteteket olyan osztrák és magyar történészek szerkesztették, mint Waltraud Heindl és Stefan Malfer, valamint Diószegi István.⁴¹ A kooperáció azonban nem volt a leghatékonyabb, az osztrákok ugyanis a magyar fél lassúságára panaszkodtak: az osztrák fél már

³⁹ Feljegyzés a Habsburg-monarchia szerepének jelenkori polgári koncepciójáról. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. (Hanák Péter hagyatékából.) 1. doboz. Feljegyzések.

⁴⁰ Hanák Péter – és a magyarországi Monarchia-kutatás – nagy jelentőségű csehszlovák kapcsolatait majd egy másik tanulmányban ismertetem.

⁴¹ A sorozat történetével és a munkálatokkal kapcsolatban Ress Imre osztott meg velem különösen sok információt. A szerző interjúja Ress Imrével. 2021. március 31.

hat kötetet megjelentetett, és küszöbön állt a hetedik megjelenése, amikor a magyarok még egy kötetet sem tudtak felmutatni.⁴²

Hanák Péter 1986 tavaszán a Bécsi Egyetem vendégprofesszora is lett, ahol a Habsburg Birodalmon belüli állampatriotizmus és nacionalizmus 19. századi küzdelméről tartott kurzusokat. (Egyetemi oktatómunkáján kívül pedig még öt előadást tartott Bécsben.) Az osztrák fővárosban töltött félévéről adott beszámolójában pozitívan írt a vendégprofesszorság szakmai hozadékaról, ugyanakkor nem tudta elhallgatni azokat az anyagi problémákat, amelyeket szerinte minél előbb rendezni kellene:

„A meghívó fél nagy előzékenységgel és segítőkészséggel fogadott és támogatott munkám során. Külön szobát kaptam az egyetem kelet-európai történeti intézetében, és a kollégák kedvessége folytán az Institut für Geschichte-ben is volt állandó helyem. A kollégákkal több szakmai megbeszélést folytattam, sokan vendégül láttak otthonukban. A könyvtári kiszolgálás és a technikai segédlet kitűnő volt, nagy mértékben megkönnyítette az oktatást. A tanár kollégák és a diákok megbecsüléssel fogadtak, beilleszkedésem zavartalan volt. Egyetlen komoly és feltétlenül rendezendő problémát a fizetés és az adóztatás okozta. Az első probléma az, hogy a fizetést eleve az otthoni keresetek arányában állapítják meg. Így egy hasonló korú, rangú és képzettségű nyugati kolléga eleve előnyben van, és ugyanannyi munkáért több fizetést kap. Ehhez járul az aránytalanul magas adóztatás és hazai megterhelés. Bruttó fizetésem havi 26500 Sch[illing]-et tett ki, ám jövedelmi adó, betegbiztosítás, balesetbiztosítás és nyugdíjjárulék címén 36%-ot levontak, nettó fizetésem tehát csak havi 17095 Sch volt. Ebből haza kellett küldeni 20%-ot és az 5%-ot tevő itthoni nyugdíjjárulékot devizában. Ez összesen a meghívólevélben felajánlott négy havi 106000 Sch 51%-ra rúgott, végeredményben tehát csak 49%, azaz 42000 Schillingem maradt, ami figyelembe véve a magas lakbért és közlekedést, nagyon kevés. Ezért kellett több extra előadást vállalnom. Más magyar kollégák hasonló problémáival együtt ez az eset is sürgeti, hogy egy következő kultúregyezményben javítsuk az egyetemi előadók, vendégtanárok fizetését, iktassuk ki a kettős adóztatást és az egyéb súlyos megterheléseket.”⁴³

Hazatérve, 1986 augusztusában pedig Csáky Móric kezdeményezésére Hanák osztrák-magyar kultúrtörténeti munkacsoport szervezésébe fogott.⁴⁴

Plaschka és más osztrák történészek vezethették be Hanákot az amerikai történettudományba, ahol a bécsi születésű Robert A. Kann számított a legtekintélyesebb Habsburg-szakértőnek a *The Multinational Empire* című, 1950-ben kiadott kétkötetes

⁴² Hanák Péter 1981. november 31-i jelentése bécsi kiküldetéséről. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 5. doboz. 9. Hanák Péter személyes iratai (életrajzok, útijelentések).

⁴³ Uo. Hanák Péter 1986. július 21-i jelentése bécsi vendégprofesszori tevékenységéről. 1986. augusztus 6.

⁴⁴ Meghívó osztrák-magyar kultúrtörténeti munkacsoport szervezésével kapcsolatos teendőkről. 1986. augusztus 6. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 5. doboz. 4. Osztályügyek (1986).

munkája óta.⁴⁵ Kann kollégái és tanítványai 1969-ben meg is kérték Hanákot, hogy maga is járuljon hozzá egy esszével a Habsburg Birodalom-kutatás óriásának tiszteletére kiadott *Festschrift*hez. Hanák és Ránki nemzetközi ismertségének köszönhetően Kann 1970 júniusában egy előadást is tartott a TTI-ben Ferenc Ferdinánd külpolitikai koncepciója az annexió válságtól 1914-ig címmel, majd 1974 májusában újra a TTI-be látogatott, ahol egy konzultációval egybekötött megbeszélést tartott az Osztrák–Magyar Monarchia történetének kutatásával kapcsolatos kérdésekről.

De a magyar történetészek legfontosabb amerikai kapcsolata a magyar születésű Sinor Dénes volt, a bloomingtoni Indiana Egyetem professzora, akivel Hanák tudatosan épített kapcsolatot úgy, hogy – egy fennmaradt dokumentum szerint – a saját költségén magyarországi könyveket küldetett neki. Sinor Dénesnek köszönhető, hogy 1971-ben Magyar Tanácsék jött létre az egyetemen, és később az Indiana Egyetem kiadásában jelent meg az amerikai–magyar történetész együttműködés csúcса is, a Peter Sugar, Hanák Péter és Frank Tibor szerkesztette angol nyelvű Magyarország-történet – igaz, már csak a rendszerváltás idején.⁴⁶

Hanák előadást tartott az 1966-os bloomingtoni Monarchia-konferencián, amelynek témája a nemzetiségi kérdés 19. századi birodalmi története volt (*The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: a Critical Appraisal*), és 1967-ben az *Austria History Yearbook*ban publikálta *Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency?* [Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában – Túlsúly vagy függőség?] című paradigmaticus tanulmányát.⁴⁷ Hanák kapcsolatba került John Rath-tal, az *Austrian History Yearbook* szerkesztőjével, és mintegy összekötő személy lett a nagy presztízsű amerikai folyóirat és a magyar történettudomány között. Sinor mellett egy másik amerikai magyar tudós, a már említett Deák István egyengette Hanák pályáját, aki pedig viszonzásul Deák Kossuth-könyvének magyarországi megjelenését segítette elő egy igen pozitív lektori jelentéssel.⁴⁸

⁴⁵ Robert A. Kann: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*. I–II. New York, 1950.; A. J. P. Taylor kritikáját lásd A. J. P. Taylor: *A Habsburg Monarchia bukása*. In: uő: *Európa tündöklése és bukása*. Bp., 1999. 93–99.

⁴⁶ Peter F. Sugar – Péter Hanák – Tibor Frank: *A History of Hungary*. Bloomington, 1990.

⁴⁷ A tanulmány történetéről és historiográfiai helyéről lásd Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Bp., 1975. 340. A nevezetes kötet címe eredetileg *A magyar polgári átalakulás konfliktusai* lett volna, azonban Hanák megváltoztatta: „Bár eddig véglegesnek látszott [a cím], a szerző, mint ismeri, állhatatlan. Rossznak és nem eléggé kifejezőnek tartom »A magyar polgári átalakulás konfliktusai« címet. A kötet a konfliktusoknak csak egyes eseteivel és témáival foglalkozik. Felvetem, nem lenne rövidebb, tömörebb, kifejezőbb, találékosabb: Magyarország a Monarchiában. Esetleg mellette vagy alatta 1848–1918 is szerepelhet.” Hanák Péter levele Sólyom Gáborné szerkesztőnek. 1974. október 7. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. „Magyarország a Monarchiában” dosszié.

⁴⁸ A mű címének változása jól mutatja historiográfiai transzfertörténeti szempontból a Vasfüggöny szemipermeabilis jellegét, hiszen az emigráns történész *A törvényes forradalom* című műve az 1983-as első hazai kiadásakor csak az alcímén – *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849-ben* – jelenhetett meg, elkerülendő az 1956-os melléköngéket. Deák karrierjéhez lásd az önéletrajzi jellegű bevezetőjét: Deák István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Bp., 2015. 11–17., illetve (életrajzi adalékokat tartalmazó) *Kollaboráció, ellenállás és felemás megtorlás*. Deák István a második világháborúról és emlékezetéről. *Múltunk* (2020) 4. sz. 162–194.

A politikatörténeti újraértékelések mellett Hanák Péter a módszertani újításokban is jeleskedett: feledtetve fiatalkori, sztálinista múltját, 1956 után a „hatalomcentrikus” helyett az „emberközpontú” történetírás képviselője lett. A Népi levelek az első világháború korából című, 1973-as tanulmánya például az egyik első hazai példa a mentalitástörténet-íráshoz. (Az első világháborús népi leveleket eredetileg szintén egy monográfiában szeretne volna feldolgozni.)⁴⁹

Az 1960-as években született munkái a nyugatnémet *Historische Sozialwissenschaft* szerzőinek – mint például a Második Császárság történetét kritikusan újraolvasó Hans-Ulrich Wehler⁵⁰ – műveivel hasonlíthatók.⁵¹ Hanák később vendégkutató is lett az irányzat központjában, Bielefeldben, amelyet a következőképp mutatott be a magyar olvasóknak a Wehlerrel készített interjújában: „Bielefeld kiemelkedő tudományos műhely a Német Szövetségi Köztársaságban. Egyeteme sikeresen egyesíti a magas szintű tudományosságot a baloldali közéleti tevékenységgel. Történelmi tanszéke a korszerű társadalomtörténeti kutatás egyik központja, amint erről folyóirata, a *Geschichte und Gesellschaft* is tanúskodik.”⁵²

Hanák Péter az 1988-as évet Bielefeldben töltötte a Zentrum für Interdisziplinäre Forschung ösztöndíjasaként. Jürgen Kocka hívta meg, hogy vegyen részt a Deutsche Forschungsgemeinschaft finanszírozta, összehasonlító polgárosodástörténeti kutatásban, amely komparatív módon vizsgálta a polgári társadalmak 19. századi történetét (*Bürgertum im 19. Jahrhundert – Deutschland im europäischen Vergleich*). Hanákot a közép-európai polgárosodás magyar szakértőjeként Berend T. Iván és Ránki György mutatták be és ajánlották Kockának, akivel az 1974-ben, Koppenhágában rendezett Gazdaságtörténeti Világkongresszuson ismerkedtek meg.⁵³ Hanák egy hazaküldött levelében a következőképp számolt be a bielefeldi élményeiről: „A munka itt üzemszerűen, nagyban, szervezeten folyik. Ez új, alig 20 éves egyetem, hatalmas, jól felszerelt, van uszodája, boltja, postája, focicsapata [sic!], három parkgarázs stb. Nincs túl sok munkám, sem diákom, olvasgatók, készülök – a következő félévre. [...] Rádióból, levelekből követni tudom a pezsgő hazai közéletet, és lehet, egészen más ország fogad (?), mint amilyent otthagytam.”⁵⁴

Nem véletlen, hogy Hanák kíváncsian várta a rendszerváltást. Habár tévé- és rádióműsorával egyike volt a szocialista Magyarország „tudományos sztárjainak”, nem számított a Kádár-rendszer kedvencei közé. Csak a rendszerváltás után, 1990-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1995-ben pedig rendes tagjává. Karrierjét a Kádár-rendszerben nemcsak 1956-os szerepvállalása akadályozta (és az a tény, hogy az Magyar Dolgozók Pártja egykori vezető történésze pártos múltját megtagadva az Magyar

⁴⁹ Lásd a népi levelek-kutatás bőséges anyagát a Hanák családnál őrzött Hanák-hagyatékban.

⁵⁰ Vö. Paul Nolte: *Hans-Ulrich Wehler. Historiker und Zeitgenosse*. München, 1995. 36–46.

⁵¹ A *Historische Sozialwissenschaft*ről (és Wehler munkásságának olyan fontos előzményeiről a német történettudományban, mint a rankeiánus történetírókkal szemben a „belpolitika primátusát” hirdető Eckart Kehr) lásd Georg G. Iggers: *A német historizmus*. Bp., 1988. (Társadalomtudományi Könyvtár) 432–473.

⁵² Történetírás és társadalomtudomány. In: *A Dunánál. Történelmi figyelő*. Szerk. Hanák Péter. Bp., 1982. 311.

⁵³ A szerző interjúja Jürgen Kockával. 2021. január 7.

⁵⁴ Hanák Péter levele Kósa Lászlónak. 1988. november 17. ELTE Egyetemi Levéltár. Művelődéstörténeti Tanszék. 119. A. Iratok (1984–1994).

Szocialista Munkáspártba már nem lépett be), hanem az is, hogy Szabó Miklóst helyettesítve 1979-ben előadást tartott a demokratikus ellenzék repülőegyetemén, ahol viccelődve köszöntette az állambiztonság felismert tisztjét.⁵⁵ Egyes visszaemlékezések szerint ez az ellenzéki szerepvállalás akadályozta meg, hogy Hanák vendégprofesszor legyen a bloomingtoni Indiana Egyetemen – de ezt a feltételezést csak további kutatás erősítheti meg.

„Az amerikai kapcsolat” – Hanák és Schorske

A nyugati történetírásból Carl E. Schorske tette a legnagyobb hatást Hanákra. Az amerikai történész a Pulitzer-díjas *Fin-de-Siècle Vienna* [Bécsi századvég] című tanulmánykötetével lett széles körben ismert, de Hanák már az 1960-as évek végétől szakmai kapcsolatban volt a „Bécs-divat” spiritus rectorával. Hanák Schorskét egy, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáról rendezett kerekasztal-beszélgetésen ismerte meg, amelyet a Stanford Egyetemen rendeztek 1966-ban. Hanák a bloomingtoni Monarchia-konferencia után a szintén magyar emigráns Peter Sugar hívására érkezett Seattle-be Ránki Györggyel, majd onnan utaztak Stanfordba, ahová Carl E. Schorskét is meghívták a szervezők, Gordon A. Craig és Wayne Vucinich a *The Collapse of Austria-Hungary: was it inevitable?* című vitára.⁵⁶ Mire Hanák 1971-ben vendégprofesszor lett New Yorkban, a Columbia Egyetemen – és hetente egyszer New Havenben, a Yale Egyetemen is szemináriumokat tartott – már „új kultúrtörténeti” ihletésű kurzusokat tartott egykori tanítványa, Mary Gluck szerint.⁵⁷ Hazatérése után, 1972-ben Hanák interveniált azért, hogy Schorskét meghívják Budapestre az olasz, de magyar származású Leo Valiani mellett:

„Tekintve, hogy a szocialista országokból való meghívásokat akadémiai és intézetközi megállapodások szabályozzák, feltételezem, hogy az akadémiai különmeghívások esetében inkább a nyugati tudósok jönnek számba. Ennek figyelembevételével két javaslatot teszek. Carl E. Schorske, a Princetoni [sic!] egyetem professzora. Fő témája az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül elsődlegesen Ausztria kultúrtörténete a 19–20. század fordulóján. E témakörből számos igen értékes és tanulságos munkát publikált. Jelenleg Freuddal foglalkozik, és a pszichoanalízis történeti gyökereit, politikaellenességét vizsgálja. Meghívása és a vele való megbeszélések két fontos eredménnyel járhatnak: először is jelentősen gyarapítaná ismereteinket az osztrák kultúrtörténet terén, ami most nagyon jelentős a MT [Magyarország története] 6. és 7. kötete kultúrtörténeti szintézisének elkészítéséhez. Másodsor metodológiai szempontból is hasznos lenne módszerének, felfogásának, szempontjainak megismerése

⁵⁵ Litván György: Szabó Miklós – 1935–2000. In: uő: *Sorstársak és kortársak*, valamint a szerző interjúja Hajdu Tiborral. 2020. július 13.

⁵⁶ Hanák Péter feljegyzése a stanfordi kerekasztal-beszélgetésről. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. (Hanák Péter hagyatékából.) 1. doboz. Feljegyzések.

⁵⁷ Mary Gluck levele Csunderlik Péternek. 2020. október 25. [A szerző birtokában.]

és megvitatása. [...] Schorske nagy tudású és progresszív gondolkodású történész, és nagyon érdeklődik a magyar történettudomány iránt.”⁵⁸

Az amerikai történész egy évvel később – 1973 júniusában – már előadást is tartott a TTI-ben Gustav Klimtről és a bécsi szecesszióról.

Hanák még interjú is készített Schorskéval Princetonban,⁵⁹ ahol Fulbright-ösztöndíjjal tartózkodott az Institute of Advanced Study kutatójaként 1986 szeptemberétől 1987 márciusáig (és 1987 márciusától 1987 szeptemberéig a washingtoni Wilson Center ösztöndíjasa volt – amerikai távolléte idején fizetés nélküli szabadságot vett ki a TTI-ben⁶⁰). Princetonban és Washingtonban Hanák a „schorskeiánus”⁶¹ tanulmánykötetén dolgozott, amely Magyarországon *A Kert és a Műhely* címen jelent meg, 1988-ban. Princeton ideális körülményeket teremtett a munkához, Hanák már egy 1985-ös Lukács György-konferenciáról útbeszámolót írva a következőképp méltatta az egyetemet, és vetette össze azt magyarországi munkahelyével, az ELTE Pesti Barnabás utcai Bölcsészettudományi Karával:

„Princeton tavasszal elbűvölő, elringató kisváros. Hangját, hírét egyeteme adja meg, amely a keleti part legjobbjai közé tartozik, Harvarddal, Yale-lel, Columbiával vetekszik. [...] Sok az ösztöndíj, kitűnőek a felkészülési lehetőségek, a tanárok, a könyvtárak – s maga a hely, ez a térség, eleven természetbe ágyazott, pezsgő kultúrcentrum. Ahogy az ember végigtekint a művészi épületeken, szobrokon, szökőkutakon, zöld gyepen sétáló, heverő, játszó diákokon, a diáklakások egyenes során, amelyet magnóliásor övez, ahogy magába szívja a színek és illatok tavaszi áramlását, nem csekély borongással gondol a szürke Váci utcai épülettömbre, ahol már a lépcsőházban az aznapi menü szaga és a félemeleti büfé előtt tolongók zsvijaja köszönti.

Mi sajnós egy hajdani gimnázium épületében, tér, helyiség, eszköz nélkül szűköl-ködünk, mondom vezetőknek, Schorske professzornak, a kultúrtörténésznek, bezárva Pest legforgalmasabb üzleti utcájába, ahol drága butikok, eszpresszók, bárók, zajos turisták, nagyvilági és félvilági hölgyek, alig leplezett utcalányok veszik körül a tudomány csarnokát. Őszintén irigylem Önöket ezért a campusért...

⁵⁸ Hanák Péter javaslata az 1973. évi különmeghívásokra (II. magyar osztály). MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 3. doboz. 5. Osztályügyek (1972).

⁵⁹ Hanák Péter: A művelődéstörténet problémái. I. Kulturális értékek – történelmi összefüggésben. In: *A Dunánál*, 318–324.

⁶⁰ Hanák Péter 1986. február 28-i feljegyzése az Intézet igazgatóságának. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 5. doboz. 4. Osztályügyek (1986).

⁶¹ Bár Hanák hangsúlyozta, hogy nem Schorskét követve, hanem saját úton jutott el a liberalizmus századfordulós válságának történelmi problémájához. Ahogy Schorskének elmondta: „Ön most és munkáiban a bécsi liberalizmus válságának eszmetörténeti motívumait emeli ki. Én más úton jutottam el ehhez a problémához. Jó másfél évtizede a Monarchia politikai történetével foglalkozom, a dualista rendszer válságával. Úgy láttam, hogy a politikai krízisek mögött mély és sajátos társadalmi válság húzódik meg Ausztriában. Az egyik sajátos tényező, hogy az elhatalmasodó bürokráciának nem volt nemzeti bázisa, megmaradt »nemzetfeletti« dinasztikusnak a nacionalizmus fénykorában. A bürokratikus osztrák állam elidegenedett valamennyi néptől, az osztrák-németektől is. A másik sajátos vonás az osztrák vezető rétegek, a polgárság és a bürokrácia zömének identitásválsága. [...] A bürokratikus elidegenedés és a polgári elit identitásválsága vezetett el a szellemi, kulturális következmények kutatásához.” (Hanák: A művelődéstörténet problémái, I. 323.)

– Istenem, mondja a princetoni kolléga – eszpresszók, bárók, széplányok, eleven élet – éppen ez, ami nekünk annyira hiányzik!”⁶²

A felidézett jelenet – valamint Hanák Péter amerikai határidőnaplójának számos bejegyzése⁶³ – is bizonyítja remek viszonyukat. Maga Schorske írt előszót *A Kert és a Műhely* 1998-as amerikai kiadásához, jelezve ezzel Hanák nemzetközi jelentőségét. Schorske a következőképp méltatta Hanákot: „Ötven év drasztikus történelmi változásai közepette Hanák Péter a legaktívabb magyar kutatók közé tartozott a magyar történelem transznacionális perspektívába helyezésében, és az újabb nyugati tudományos módszerek importálásában, a magyar történelmi tapasztalatra történő alkalmazásában. Egy megosztott, hidegháborús világban Hanák hidakat épített a történettudomány segítségével, mind a tudományos munkáival, mind erőteljes részvételével a nemzetközi konferenciákon, amelyek olyannyira alakították napjaink akadémiai kultúráját.”⁶⁴ Halálakor nem formális részvétávíratot küldött Hanák özvegyének, hanem a princetoni történészfejedelem hosszabb, személyes levélben sajnálkozott Hanák Péter elvesztése miatt, akit nemcsak „fenomenális” kollégájának, de barátjának is nevezett.⁶⁵

A Schorske és Hanák közti együttműködés – és szükséges még megemlíteni Herbert Gutman és Deák István nevét – egy közös, amerikai–magyar összehasonlító várostörténeti konferenciasorozatot is eredményezett az 1980-as évek végétől, amely New York és Budapest társadalom- és kultúrtörténetét vizsgálta, amerikai és magyar történészek részvételével. Ezzel kiteljesedett az az amerikai–magyar tudományos együttműködés, amely az American Council of Learned Societies és a Magyar Tudományos Akadémia egyezménye alapján egy 1982-es budapesti konferencia megszervezésével kezdődött. A konferencia az asszimiláció problémáját vizsgálta az Osztrák–Magyar Monarchiában és az USA-ban a 19–20. század fordulóján, illetve a magas- és tömegkultúrát ugyanebben az időszakban.⁶⁶

A várostörténeti konferenciasorozatot – a tanácskozásokat Budapesten, New Yorkban (New York University) és Princetonban (Princeton University) tartották – magyar részről az Magyar Tudományos Akadémia, az USA-ból az American Social Science Council támogatta az International Research Exchange and Board-dal együttműködésben. Thomas Bender külön kiemelte Deák István szerepét mint ötletadóét, mivel a magyar és az amerikai

⁶² Hanák Péter: *Eszmecserek–eszmetársítások*. 2., 4. [Kézirat.] Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Publicisztika 1.

⁶³ Lásd különösen Hanák 1986-os és 1987-es határidőnaplóit, amelyekből rekonstruálni lehet, hogy kivel, hol és mikor találkozott Princetonban. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka.

⁶⁴ “Through fifty years of drastic historical change, Peter Hanak was among the most active Hungarian scholars: first in placing Hungary’s history in transnational perspective; then in bringing newer Western methods to bear on Hungarian historical experience. In a world divided by the politics of the Cold War, Peter Hanak built bridges through historical scholarship, both in his writing and in his vigorous participation in the international conferences that have so strongly shaped contemporary academic culture.” (Péter Hanák: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton, 1999. IX.)

⁶⁵ Carl E. Schorske levele Hanák Katalinnak. 1997. október 10. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Gyásztávíratok, nekrológok.

⁶⁶ Témacsoport-tervlap. 1981–1985. Nemzetközi bilaterális kapcsolatok. MTA KIK 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából.) 4. doboz. 8. Munkaterv (1981–1985).

történelmet egyként jól ismerő történészként rá tudott mutatni, hogy a két ország történetében hol vannak azok az érintkező pontok, amelyek összehasonlításra érdemesek.⁶⁷ A várostörténeti konferenciák szervezésének feladatát idővel Thomas Bender és Pók Attila vették át Schorskétől és Hanáktól. A nemzetközi projekt 1994-ben fejeződött be a *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930* című kötet kiadásával.⁶⁸

A hanáki hitvallás: tudománnyal a nacionalizmus ellen

A Monarchia-kutatás jelentőségét a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolataiban mutatja, hogy – a dubrovniki Inter University Centre ihlette – a CEU-n Hanák Péter egy kifejezetten Habsburg Birodalom-, illetve Osztrák-Magyar Monarchia- (Bécs, Budapest, Prága, Krakkó, Zágráb) fókuszú, transznacionálistörténelmi tanszéket szeretett volna szervezni.⁶⁹

Hanák a tudományos tevékenységét a károsnak tartott nacionalizmus elleni küzdelemként is felfogta, a nacionalizmus (hovatovább sovinizmus) bírálata volt a „legtémább témája”. Annak tudatosítása, hogy nincs „Magyar Glóbusz”,⁷⁰ és hogy csak a reális történelmi tudat hozhat békét a Duna-medencébe. „Mi, sajnos nem tudunk veszteni és nem tudunk nyerni” – nyilatkozta 1992-ben.⁷¹ De bízott benne, hogy ezen változtathat a CEU. Ennek Történelmi Tanszékét 1991-től szervezte meg Soros György felkérésére élete egyik főműveként a már nyugdíjaskorú, de még mindig vibráló és impulzív Hanák.⁷² 1995-ig volt a CEU tanszékvezető professzora, oktatói munkájára pedig a gyűlölködés, az előítéletek, a xenofóbia elleni harcként is tekintett. Hanák aktív közéleti szerepvállalása különbözik a kései, érett – és ismert – Schorske felfogásától, aki a Berkeley Egyetem 1960-as évek campusharcaiban elfáradva, a kaliforniai összecsapások elől távozott végül Princetonba.⁷³ Ezért írhatta Somogyi Éva: „Hanák nem amerikai campus Kertjében írta műveit.

⁶⁷ Thomas Bender levele Csunderlik Péternek. 2020. december 8. [A szerző birtokában.]

⁶⁸ *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. Ed. Thomas Bender – Carl E. Schorske. New York, 1994.

⁶⁹ Soros-conference. The Culture of Central and Eastern Europe, April 15–16, 1989. Minutes of the Meeting by László Kontler. (A dubrovniki tanácskozás – amelyen felmerült egy majdani egyetemalapítás ötlete – jegyzőkönyvének másolatát köszönöm Kontler Lászlónak.) A CEU megalapításáról és működésének első évtizedéről áttekintést ad *Ten Years in Images and Documents. Central European University, 1989–1999*. Ed. Ildikó Moran. Bp., 1999.

⁷⁰ Lásd Niederhauser Emil megállapítását: „A magyar történelmet sosem tudta önmagában látni, mindig figyelemmel volt a nemzetközi helyzetre.” (Niederhauser Emil: Hanák Péter, 1921–1997. *Magyar Tudomány* [Új évf.] 43 [1998] 91–93.)

⁷¹ Egy kurzusnyi közös Európa. Történelmi kvitt. Váradi Júlia interjúja Hanák Péterrel és Meszerits [sic] Tamással. *168 Óra* 4 (1992) 27. sz. 20–21.

⁷² A felkérést követően Hanák annyira belevetette magát a munkába, hogy az 1991. szeptember 1. és 1992. január 31. közti időszakra fizetés nélküli szabadságot kért az ELTE-n. Hanák Péter levele Kósa Lászlónak. 1991. május 29. ELTE Egyetemi Levéltár. Művelődéstörténeti Tanszék. 119. A. Iratok (1984–1994).

⁷³ Schorske pályafutásáról lásd az önéletrajzi írását. Carl E. Schorske: *The Author. Encountering History*. In: uő: *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Princeton, 1998. 17–34.

Nem menekült a művészetbe (a tudományba), a külvilágtól megőrizhető szépségbe, mint hősei a századforduló bécsi Kertjében. Hanák magyar tudós volt, a *Műhely* folytatója.”⁷⁴ Hanák így fogalmazta meg oktatói-tanszékvezetői hitvallását:

„Sok igazságtalanság történt, én is tisztában vagyok vele. De az igazságtalanságot sem ellen-igazságtalanságokkal tudjuk kiküszöbölni, hanem valamilyen nagyon lassú, türelmes, kölcsönös megértéssel. Ennek a szolgálatában áll ez az egyetem, és különösen az a Történelmi Tanszék, amelyet most már ötödik éve vezetek. És azt gondolom, hogy ez legalább olyan hazafias, vagy még hazafiasabb tett, mint a sérelmeket egymásnak fölhánytorgatni, a nemzeti meg nem értést, gyűlölködést, bosszúállást szítani. [...] És ha egy évben csak öt románt tudok meggyőzni, és néhány magyart, akkor egy nagyon picikét már hozzájárultunk ehhez.”⁷⁵

Ez volt hát Hanák bűne, ami miatt halála után több mint húsz évvel őt is listázták a *Figyelő* „Soros-zsoldosokat” bemutató, 2018-as „leleplező” cikkében. Az ostoba cikken talán még gúnyolódott is volna a rókamosolyáról (de pulykamérgéről is) híres Hanák, de a *lex CEU* miatt biztos az asztalra csapta volna a nála lévő mappát.

1997-es halála után a CEU azzal emlékezett Hanák Péterre, hogy egy előadótermet neveztek el róla, ahol kifüggesztették a fotóját. Amikor a CEU-t költözésre ítélték, úgy tudom, a pakolás közben véletlenül – vagy sorsszerűen? – összetört a kép.

⁷⁴ Somogyi Éva: Hanák Péter (1921–1997). *Századok* 132 (1998) 289–292.

⁷⁵ Fekete Doboz-interjú Hanák Péterrel (1995. március 8.). Fekete Doboz Alapítvány Video Archive. HU USA 305-0-3.1995-006-95-6.

CONTENTS

STUDIES

István Tringli <i>The Proclaimed Congregation</i>	575
Tibor Martí <i>The Dowry of Queen Beatrix of Aragon. New Sources about the Neapolitan Connections of King Matthias Corvinus (1474–1476)</i>	605
Béla Vilmos Mihalik <i>The Holy See and the Hungarian Church in the Late Seventeenth Century</i>	631
Ágoston Nagy <i>“The Fate and Situation of This Noble, Unhappy Nation is Terrible!” The 1831 Speech of Sándor Kisfaludy in the Polish Affair</i>	671
Csaba Fazekas <i>Viewpoints for the Characterization of the Political Ideology of the Hungarian Bishops’ Conference in 1848</i>	695
Péter Csunderlik <i>The “Hungarian Schorske”? Péter Hanák and the Western Historical Scholarship</i>	711
REVIEW	
Vilmos Erős <i>Idolum and Reality. The Engaged Historian</i>	727

E számunk szerzői

Csunderlik Péter, tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék ● Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora Újkori Magyar Történeti és Segédtudományi Tanszék ● Fazekas Csaba, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete ● Martí Tibor, tudományos munkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály ● Mihalik Béla Vilmos, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar ● Nagy Ágoston, tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont ● Tringli István, tudományos főmunkatárs, BTK TTI

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009 2 1004